

REMETE LÁSZLÓ

Egy visszahozott hadizsákmány

Magyarország 1944. március 19-én végrehajtott német megszállását követően az Országos Rabbiképző Intézet épületét lefoglalták és „kisegítő toloncház-zá” alakították. Az Intézet 1877-ben alapított könyvtárából Adolf Eichmann utasítására több ezer kötetet külföldre szállítottak. Az elrabolt állományrész további sorsáról hosszú időn át mit sem tudtak a könyvtár gondozói, de utóbb az anyagot Prágában megtalálták, így az 1991 decemberében visszakerült otthonába. Az itt következőkben sorsfordulóinak felidézése után vázoljuk a kereken 3000 kötet tartalmi megoszlását.

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy Eichmann bizonyára előzetes tájékozódás után vetett szemet az Intézet könyvtárára, amelyet már a századelőn a vele csaknem egyidős, ma ugyancsak működő párizsi Bibliothèque d'Alliance Israélite Universelle és az amszterdami Biblioteca Rosenthaliana mellett szakkörök Európa három legjelentősebb hebraika – judaika gyűjteményei egyikének tekintettek.

Szólni kell arról is, hogy a Rabbiképző könyvtárát, számos más budapesti közgyűjteményhez hasonlóan, 1944 – 1945 fordulóján olyan súlyos károk érték, hogy az ezeket összegező első nyomtatott jelentés szerzői az állomány kifosztására már csak egyetlen feltételezes mondatban utaltak. Erről ugyanis az Intézet 1943 – 1946-os működéséről összevontan kiadott Évkönyvében mindössze ezt olvashatjuk: „Mindmáig eléggé nem ellenőrzött hír szerint a nemhéber nyelvű zsidó történeti szakot elhurcolták a németek — a nyilasok segítségével — Kőszeg felé”.¹

E bizonytalanság magyarázatát az akkori állapotokban kell keresnünk. Az idézett jelentésből megtudjuk, hogy az épületet a nyilasok hatalomátvételét követően VIII. kerületi pártszervezetük vette birtokba, majd a Budapestért folyó csata idején gépágyút helyeztek tetőzetére. A tűzharcok következtében a tető és a második emeleten levő könyvtár az első emeletre zuhant. A háború befejezése után az állományt a romok alól kellett kibányászni. Évekre volt szükség, míg áttekintést nyertek az anyagról, amelynek igen sok bombaszilánkoktól tépett, átlőtt értékes darabja még ma is idézi a történeteket. (A Prágából ha-

¹ *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1943–1946.* 74.

zatért dokumentumok épségben maradtak.) Az idézett jelentés összeállítóinak menségére emlékeztetünk arra is, hogy a nagyszabású könyvrahlás jelentősége szerint eltörpült a lakosságot ért milliós, ezen belül a magyar zsidóságot sújtó félmillió vérveszteséghez és a mérhetetlen anyagi pusztuláshoz képest, amely a fasiszta rendszer közelgő összeomlásának némi késleltetése érdekében hadszíntérré változtatott országot sújtotta.

A külföldre hurcolt állományrész felfedezéséről és hollétéről a Magyar Könyvszemle hasábjain 1970-ben Scheiber Sándor adott hírt. Szerinte Eichmann a könyvtár katalógusai alapján „azt a két szakot szállította el, amely a magyar zsidóság történetére vonatkozó irodalmat tartalmazta. . . (HI, Hi). A végcél a Frankfurt am Main-i Zsidókutató Intézet lett volna, de csak Prágáig jutott el a préda”, ahol később a zsidó hitközség anyagának rendezésekor bukkantra rá. Scheiber már azt is jelentette, hogy „Vagy száz kötet vissza is került hozzánk, a többi még mindig vár a hazaszállításra”.²

A hazaszállítás csaknem két évtizedes késedelmességének több oka volt, közülük a bürokratikus lassúságnál is nagyobb szerepe lett a könyvtár anyagi ellehetetlenedésének, amit az is érzékeltet, hogy a nyolcvanas évek közepén a gyűjtemény gondozása egyetlen, a könyvtártechnikában tapasztalatlan munkatársra volt bízva. A helyzetet átmenetileg csak súlyosbította, hogy az Intézet 1942-es jelentése szerint akkor kerekén 42 000 kötetes, majd a háborús események miatt erősen megcsappant állománya részint a deportálásban elhunyt tudósok esetenként nagyvolumenű hagyatékainak, elárvult vidéki zsidó hitközségek könyvanyagainak és különösen az 1950-ben államosított zsidó intézmények együttesen több tízezer kötetes gyűjteményeinek beszállítása miatt közel 100 000 kötetre növekedett. Az elviselhetetlen raktárhiány megbénította az érdemi munkát.

A könyvtár sorsában átmeneti enyhülést hozott, hogy 1988–1991 között három helyről (Soros Alapítvány, Művelődési Minisztérium és Csengeri Imre New York-i üzletember) az intézmény jelentősebb pénzüsszegeket helyeztek el számára (az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában) rekonstrukciója megindításához. A keret gazdasági ügyeinek intézésére a Soros Alapítványtól Volenszky Paula kapott megbízást, aki a prágai anyag hazahozatalát a leg-sürgősebb feladatok közé sorolta. A külső támogatások nemcsak a könyvtár korszerűsítését, személyzetének megerősítését tették lehetővé, hanem fedezetet biztosítottak a prágai állományrész 90 000 forintos fuvardíjának kifizetéséhez is.

Ilyen előzmények után 1989 szeptemberében utazhatott a 3000 kötet átvételére Prágába Volenszky Paula és e sorok írója.

² SCHEIBER Sándor: *Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején* = MKsz 1970. 233.

Az anyagot a prágai Állami Zsidó Múzeum őrizte egyik száraz pinceraktárban, nájlonepedőkkel védve a portól. A prágaiak korábban már összeállították az anyag 2343 művet felsoroló nyers címjegyzékét, melynek egy példányát évekkel előbb Budapestre is megküldték, és gondoskodtak az akkor még csehszlovák művelődésügyi minisztérium és a vámhatóság engedélyéről is.

A Budapestre hozatal ugyanazon hónapban megtörténhetett, de a 76 nagy kartondobozt megtöltő anyagot a könyvtár túlszűfolttsága miatt ideiglenesen a Páva utcai templom egyik szobájában kellett elhelyezni.

Az Országos Széchényi Könyvtárnál elhelyezett keretösszezből a könyvtár tarthatatlanná vált helyhiányának enyhítésére is futotta: a vele szomszédos két kihasználatlan, elhanyagolt helyiség földemjének megerősítése, teljes rekonstrukciója, majd korszerű, tömör-raktárrendszerrel való beépítése után, 1991 legvégén régi otthonába lehetett beszállítani a prágai anyagot.

*

Az ömlesztett könyvtömeg 1991 első negyedében végzett előrendezése az eredeti raktári számok alapján folyt le, ennek során bontakozott ki az állományrész tartalmi összetétele. A még a könyvtár múlt századi alapításának időszakában szerkesztett séma szerint a dokumentumokat 22 szakcsoport megfelelő betűjeleiből és a bedolgozáskor adott numerus currens kombinációiból álló raktári jelzetekkel látták el (az 1944-ig kiépített törzsállomány ma is e rendben sorakozik a polcokon). B-vel a *Biblia* különböző kiadásait, Bi-vel a bibliográfiai gyűjtemény darabjait, Ch-vel („christologia”) a keresztény vallástudományt, G-vel (grammatica) a nyelvtudományt, Hi-vel a történettudományi műveket jelölték stb.

Már az első szemrevételezés cáfolta azokat a korábbi (fentebb idézett), bizonyára hallomásra alapított információkat, melyek szerint Eichmann csak a magyar zsidóság történetére vonatkozó anyagot emeltette ki, mert a Hi jelzetű művek együttesen is csak harmadát tették ki az egésznek, ezen belül pedig mindössze 15 – 16% a magyar vonatkozású, a többi héber, német, olasz és egyéb (latin, angol, francia, spanyol, dán, holland stb.) nyelvű.

Szakszerű válogatásról aligha volt szó. A szállítmányból tucatjával kerültek elő múlt századi folyóiratok kiragadott évfolyamai, amelyekkel most pótolhatatlannak vélt hézagokat lehetett betölteni a raktárban. A prágai anyagban nagy számmal szerepeltek egyes művek 2 – 3, sőt több példányban, Bacher Vilmos egy arab filozófusról írt német nyelvű tanulmánya pl. 26 példányban (nyilván szerzői tiszteletpéldányok, a professzor hagyatékával kerültek a könyvtárba). A kigyűjtés esetlegességére vall, hogy a raktár 22 szakcsoportjának mind-egyikéből vittek kisebb-nagyobb összekapkodott könyvtömeget.

A raktári állomány visszahagyott anyagában elvégzett összehasonlítások után kiderült, hogy a prágai küldeménybe mintegy 10 000 olyan duplumot is beso-

roltak, amelyekből a könyvtárban is maradt példány. Feltételezhető, hogy a szállítmány előkészítésében olyanok is részt vettek, akik a duplumok kiemelésével csökkenteni akarták az összefüggő szakgyűjtemény megconszónításának mértékét. Az Intézet akkori igazgatója, Lówinger Sámuel egyik cikkéből tudjuk, hogy egyes munkatársak egy ideig bejárhattak a fogháznak berendezett épületbe.³ (Hahn István professzort például a foglyok nyilvántartásánál dolgoztatták). Valószínű, hogy a könyvek válogatásában is részt kellett venniük és ők igyekeztek menteni, ami menthető volt, noha személyes sorsukat illetően, látva a szemük előtt és körülöttük zajló eseményeket, aligha lehettek illúzióik.

Az elrabolt állományrészrel kapcsolatos korábbi híradások kiemelték, hogy a könyvtár legféltettebb kincsei, az ősnymtatványok és kéziratok „egy sziklapincében” megmenekültek.⁴ A légveszély miatt — még a német megszállás előtt —, a budapesti könyvtárak a legértékesebb állományrészeit bombabiztos helyekre szállították, a Rabbiképző a magáéit a kőbányai sörgyár katakombájába. A prágai anyagból mégis előkerült 16 kézirat, amelyek valamilyen okból 1944-ben a könyvtár területén maradtak (egy részük még nem volt feldolgozva). Miután ezeket Eichmannék elvitették, bizonyosra vehetjük, hogy ha ismerték volna a többi, mintegy 400 darabot számláló 15–16. századi ritkaságokat is tartalmazó kéziratgyűjtemény és a 15 ősnymtatvány lelőhelyét, azokat is elvitték volna.

A visszahozott kéziratok közül egy 1796-os a legrégebb: Naftali Cvi Berlinben keltezett *Siré tiferet* című, vallási tárgyú verseinek gyűjteménye. A többség 19. századi, szintén héber, a legfiatalabb már latin betűs, az 1930-as évekből való. Besorolásuk unikum jellegű miatt a K 274-től K 290-ig terjedő sorszámok alatt már megtörtént, egyeseké még ideiglenes leírással, mert nehezen olvashatók; a szerzőt, keletkezési helyet és időt egyelőre nem sikerült megállapítani. A már azonosítottak közül magyar vonatkozásaik miatt említést érdemelnek A. H. Kohen Pesten, a múlt század közepe táján írott levelei (176 darab), amelyekben a nagy árvízről is szó esik, továbbá az eisenstadti (kismartoni) rabbi sógorházasságban hozott döntései. Irodalomtörténeti kuriózum a Prágában élt Heller Zélig kalligrafikus gondossággal 1847-ben papírra vetett versfüzére, mely részint a szerző saját héber költeményeit tartalmazza, részben Schiller és Herder egyes verseit, német eredetiben és héber fordításban.

Történelmi reminiszcenciákat ébreszt a Szaloniki zsidó hitközségének 1935–1936-os levelezését tartalmazó 500 lapos dosszié. Budapestre hozatalának időpontja erős valószínűséggel 1941 és 1942 tavasza közé határozható be. Ismeretes, hogy a náciak a Szovjetunió ellen 1940 decemberében titokban programra tűzött hódító háborújuk háttérének biztosítása érdekében, a „renitens” Jugoszlávia és Görögország leigázását célzó, az angolok balkáni partraszállását meg-

³ LÓWINGER Sámuel: *Országos Zsidó Központi Könyvtár* = Új Élet 1950. márc. 9.

⁴ *ORI Évkönyve 1943–1946*. 75. és SCHEIBER: *i. m.*

előző hadjáratukat 1941 áprilisában folytatták le. Ekkor szállták meg Szalóni-
kit is, melynek 2000 esztendőös múltra visszatekintő, 1941-ben közel 50 000 fős
zsidóságát kifosztásuk után gettósították. Haláltáborokba való szállításuk csak
1942 március – áprilisában történt meg. A deportálás elől egyeseknek sikerült
elmenekülniük, többnyire olasz megszállási övezetbe, néhányan Magyarorszá-
gig jutottak, ezek egyike hozhatta Budapestre a két időpont között az iratcso-
mót, amely azután Prágát is megjárta. Az iratok fele héber, fele ladino nyelvű.
(A ladino a Spanyolországból 1492-ben kiűzött és egyes csoportjaikban ma is
élő spanyol zsidók nyelve.)

A Rabbiképző könyvtárában 1944-ig szerény becslés szerint is legalább 1500 –
1600 darab 16 – 18. századi nyomtatvány is felgyűlt, ezeket a későbbi kiadvá-
nyok tízezrei közé sorolták be a raktárban, külön címjegyzéket nem fektettek
fel róluk. Annak ismeretében, hogy a nácik az általuk leigázott nemzetek mun-
kaerejének és gazdasági erőforrásainak lehető maximális kiaknázása mellett a köz-
és magángyűjtemények értékeire is igyekeztek rátenni a kezüket, nem le-
het kétséges előttünk, hogy a Rabbiképző könyvtárából is minél több kommer-
ciális értéket is képviselő ritkaságot szerettek volna elvinni, ez azonban csak
kis részben sikerült nekik. A Prágát megjárt anyagból ugyanis eddig mindössze
5 antikva (16. század) és 70 db régi nyomtatvány (17 – 18. század) került fel-
színre. Számuk némileg növekedhet, ugyanis a héber kiadványok revíziója még
nem fejeződött be: egyeseknél nem sikerült megállapítani a kiadás évét, né-
hányan a címlapja hiányzik. A könyvészeti értékek kigyűjtéséhez sok idő és
a megszállók érdekeit képviselő szakértelem kellett volna, amivel Eichmannék
nem rendelkeztek. A hazakerült régiségek közt sok a nagy terjedelmű, 600 –
1000 oldalas fólió nagyságú régi nyomtatvány, ezeket bőr-, illetve pergamen-
kötésükről is fel lehetett ismerni. Az elvittek közt is akadtak olyan régiségek,
amelyekből két példány volt a raktárban, így az egyik itthon maradt. Josephus
Flavius, az ókori történetíró műveiből például az eredeti latin szövegeket és
német fordításait tartalmazó kiadásokon kívül egy spanyol nyelvű variánst is
elvittek, ugyanígy jártak el a 11. század neves filozófusa, M. Maimuni esetében
– hozzá kell tenni, hogy mindkét klasszikus szellemi hagyatékából számos da-
rab maradt még a raktárban. A szállítmánnyal tucatnyi régi keresztény, („Ch”
jelzetű) 17 – 18. századi teológiai munka is visszakerült.

Az újonnan bedolgozott antikvitások közül példaként soroljuk fel itt a kö-
vetkező címeiket:

Josephus Flavius: *De las Antigüidades Judaicas*. (spanyol) Anvers, 1554.;

Mose Alfászi: *Vajachél Mose*. Venezia, 1593.;

Epitome libri christianae concordiae per M. Joh. Kromayerum. Lipsiae–Jenae, 1620.;

Benedicti Carpcov: *Opus definitiorum consistorialium*. Lipsiae, 1655.;

Porta Mosis, sive dissertationes aliquot R. Mose Maimuni de Tamudicis partibus. I–II. 1672.;

Operum Ioh. Coccei. Lugduni–Bataviae, 1673.;

- Tobias Wagner: *Feyertägliche Evangelien*. Frankfurt/M., 1677;
Postilla textualis. Das ist schrift- und textmässige Auslegung der Sonn- fest- und feyertäglichen Evangelien des Jahrs. Frankfurt/M., 1677.;
- Samuele Parhero: *Dissertationes de Deo*. Londini, 1678.;
- Johannis Buxdorf: *Patres Synagogae Judaeae de Judeorum fide*. Basiliae, 1680.;
- Joannis Lightforti *opera omnia*. Rotterdami, 1686.;
- Antonii Klingeri *Bella Jehovae et portio Israelis*. . . Zürich, 1695.;
- Antonii van Dale: *Dissertationes de origine ac progressu idololatriae*. . . Bonn, 1696.;
- Johannis Nicolae: *Libri quattuor de sepulchris Hebraeorum*. Lugduni-Bataavorum, 1706.;
- Basnage: *L'histoire et la religion des Juifs*. Rotterdam, 1707.;
- Des hochberühmten jüdischen Geschichtschreibers Flavii Josephi Historien*. . . Frankfurt/M., 1711.;
- D. Salamonis Deylingi *observationum sacrarum*. Lipsiae, 1720–1726. I–II.;
- H. Grotius: *De veritate religionis christianae*. Jenae, 1726.;
- J. Prideaux: *Histoire des Juifs*. Amsterdam, 1744.;
- Biblia sacra quadrilingua Novi Testamenti* (szír, görög, latin és német szöveg). Lipsiae, 1747.;
- Moses Lowmann: *Abhandlung von der bürgerlichen Regierung der Israeliten*. Hamburg, 1755.;
- Anton Carl: *Einleitung in die rabbinischen Rechte*. Braunschweig, 1756.;
- I treni di Geremia*. Verona, 1762.;
- I. D. Michaelis: *Mosaisches Recht*. I–V. Frankfurt/M., 1775.;
- Josephus Flavius: *Historien*. Frankfurt/M., 1711.;
- Josephus Flavius: *Opera*. I–VIII. Verona, 1779.

*

A prágai anyagban a szakcsoportok aránya a következő: kerekén 40%-ot tesznek ki a H, HJ, Hi, valamint a HS jelű történeti művek, 30%-ot a DI-jelzett periodikák, a további húsz szakcsoport együttesen is csak 30%-ot.

A H-t valószínűleg a könyvtárépítés első szakaszában használták, amikor még a latin, gót és héber betűs nyomtatványokat vegyesen dolgozták be. Ezekből félszáz került a prágai szállítmányba. Utóbb a héber műveket (elenyésző kivétellel) a HJ betűkkel különítették el — , Prágából 240 került vissza belőlük. A történeti csoport legterjedelmesebb része HI jelzés alatt található, ezek különböző európai nyelveken írt latin és gót betűsek, a visszahozott szállítmányban 690 mű volt belőlük. HS-sel a könyvtár gyűjtőköre szempontjából profilidegen munkákat jelöltek, amelyek valószínűleg nagyobb hagyatékok keretében kerültek a könyvtár birtokába, és amelyeket sajnáltak kiselejtezni.

A kerekén ezer történeti mű mintegy 70%-a 19. századi kiadású, nagyrészt német, ezt mennyiségben a héber nyelvűek követik (több mint két és félszáz héber dokumentum), mellettük az olasz nyelvűek száma jelentős, de nem csekély az egyéb (latin, spanyol, francia, angol, holland, dán, cseh, szerb, horvát stb.) nyelvű nyomtatványoké sem.

E szakcsoportban a hungarikák aránya 16%: hazai nyomdákból kikerült magyar, német és héber nyelvű, valamint külföldi német, francia, illetve olasz nyelvű magyar vonatkozású publikációk. Íme néhány cím:

Mishagi Elijahu: *Széfer rabba* (héber). Ofen, 1837.;

- Neumann A.: *Kurze biblische Geschichte*. Ofen, 1841.;
A honi izraeliták. Pest, 1847.;
Zsidó valláselvek. Pápa, 1848.;
 Roth R.: *A zsidók polgárusulása*. Pest, 1848.;
 Fejér G.: *A kazárokról*. Pest, 1851.;
Charakterbilder aus der judischen Geschichte. Pest, 1860.;
 Tauber Izrael: *Ezrah Haraanan* (héber). Pozsony, 1862.;
 Fischer N.: *Emet vöemua* (héber). Pest, 1865.;
 Bergl József: *A magyarországi zsidók története*. Kaposvár, 1879.

A héber nyomdák közül a budai és pesti műhelyek mellett a paksi, pozsonyi, munkácsi és a szatmári szerepel több termékkel.

A Nyugat-Európában kiadott magyar vonatkozású nyomtatványok több darabja a politikai antiszemitizmus első hullámát nálunk elindító, néhány hónapra belül koholmányként leleplezett 1882-es tiszaezlári események visszhangja. A középkori misztifikációk egyike, a vérvád magyarországi felfrissítése nemzetközi tiltakozást váltott ki. A magyarországi „Endlösung”, („végső megoldás”) hangulati előkészítéseként nálunk az 1940-es évek elején kiadványokban, versben felmelegített vérvád egykorú külföldi visszhangjából 1944-ben Prágába szállították a következőket:

- R. Reuss: *L'affaire de Tisza-Eszlár*. Strasbourg, 1882.;
Die Blutbeschuldigung gegen die Juden. Berlin, 1882.;
 J. C. Bloch: *Contra l'antisemitismo*. Trieste, 1882.;
Christliche Zeugnisse gegen die Blutbeschuldigung. Berlin, 1882.;
Die Blutlüge. Berlin, 1883.;
 S. Steinach: *L'accusation du meurtre rituel*. Párizs, 1883.

A HI jelzetűeknek több mint a fele németországi és ausztriai. Egész sor dokumentum egyes tartományok (Poroszország, Bajorország), illetve városok (Berlin, Hamburg, Bréma, Magdeburg, Bamberg, Nürnberg, Bécs stb.) zsidó közösségeinek történetét vagy annak egyes periódusait tárgyalja. A szálitmányba bekerültek azoknak a 19. századi német szerzőknek (Jost, Ewald, Graetz) nagyszabású, többkötetes munkái is (hiányos sorozatokkal), akik az elsők között vállalkoztak a zsidók egyetemes történetének a kor tudományos színvonalán való megírására. Több német nyelvű munka más európai államok (Portugália, Spanyol-, Cseh-, Lengyelország stb.) zsidó lakosságának történetét foglalja össze.

A német publikációk mellett a történeti részben, de több más szakcsoportban is jelentős számú itáliai nyomtatvány szerepelt, és e dokumentumok többségében Lelio Della Torre ovális alakú tulajdonpecsétjét találjuk. Az 1871-ben elhunyt Della Torre a Páduában fennállott Collegio Rabbिनico — kiterjedt publikációs tevékenysége révén máig számon tartott — professzora, egyzersmind bibliofil könyvgyűjtő volt. Magángyűjteményének katalógusát (*Catalogue du feu L. D. T. Padova*, 1872.) halála után egy évvel kiadták. A páratlan

becsű, 11 ósnyomtatványt, 300, részint 15–18. századi kéziratot, többszáz antikvát és régi nyomtatványt tartalmazó magángyűjteményt két hónappal a budapesti Rabbiképző megnyitása előtt, 1877 júliusában az Intézet akkor fiatal, utóbb nemzetközi hírnévre emelkedett professzora, Kaufmann Dávid javaslatára a könyvtár számára megvásárolták és Budapestre hozták. Az 1944-ig háborítatlanul megőrzött állományrész jelentős hányada járta meg Prágát és tért vissza 1991-ben. Íme néhány itáliai kiadvány címe: M. Majmoni: *Misné Tora. I. Venezia, 1524.*; Josephus Flavius: *Operae. I–IV. 1779–1780.*; *Capitoli della ricondotta degli Ebrei. I. 1777.*; *Riflessioni di un Israelitico del regno Illirico. Venezia, 1822.* — Itáliai nyomdatermékek valamennyi szakcsoportban előfordultak, ám a Della Torrétól örökölt ósnyomtatványok és kéziratok egyike sem jutott Prágáig.

Régebben a szorosan a könyvtár gyűjtőkörébe tartozó irodalom- nyelv- és héber nyomdatörténeti művek is a H főjelzetet kapták, ugyanúgy az életrajzok. Az utóbbiak közül a kutatók számára a legnagyobb nyereséget azon évtizedeken át hiányzott múlt századi, külföldön kiadott gyűjtemények visszatérése jelenti, amelyek a maguk idején nagy tekintélyű tudósok, rabbik, közéleti személyiségek pályafutásának rövid héber nyelvű rajzát tartalmazzák („Sém hagdolim”, „Ánsé hásém”, azaz neves emberek életrajzai).

HS-sel, emellett LG-vel is a könyvtár gyűjtőköréhez csak lazán kapcsolódó, vagy bizonyára magánhagyatékokból származó profilidegen, de valamilyen meggondolásból megtartott és bedolgozott műveket jelöltek. Az 1944-es must-rából ilyenek is szép számmal kerültek vissza. Herder összes műveinek két múlt századi kiadásából például 40 kötet. A német klasszikusok közül például Goethe, Schiller, Lessing, Klopstock is képviselve volt, de az olasz Tasso, az angol Thackeray és más neves szerzők német fordításai sem hiányoztak, noha ezek minden valamirevaló könyvtárban megvoltak. Közöttük latin és német nyelvű hungarikák is előfordultak. pl. Julius Horn: *Das Koenigreich Ungarn.*, Pest, 1864.; *Compendium iuris privati.* Pest, 1737.; Horváth Mihály magyar történetének német fordításából az I. kötet (Pesth, 1841.). Ezekon kívül még Anglia és Amerika történetéről, Napóleon életéről, az itáliai városállamokról, a Nagy Francia Forradalomról írott HS jelű művek is visszakérültek.

Mint fentebb említettük, a történeti szakcsoportok mellett a periodikáké volt a legterjedelmesebb: kereken 190 folyóirat (DI), nagyrészt kettő vagy több (esetenként 8–10) évfolyammal. Hiánytalan sorozat nem akadt köztük. A periodikáknak is mintegy a fele német, mennyiségükkel követik ezeket az olaszok. Itt már a magyar kiadványok is nagyobb helyet foglaltak el, de ezek többsége századeleji. Több példány volt belőlük, az állományban teljes sorozatok maradtak, többségük emellett más rokon gyűjtőkörű hazai gyűjteményekben is megtalálható.

A régebbi magyar időszak kiadványok illusztrálására említjük az 1847-ben Pesten kiadott *Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv 1848-ra* címűt, (a könyvtár

három példányából egyet vittek el), továbbá az 1860-ban megjelent *Allgemeine Illustrierte Judenzeitung*ot (Pest), az ugyanazon évből való *Israelitisches Jahrbuch*ot, az *Unterhaltungsbuch für Israeliten* (1866.), az *Israelita Közlöny*t (1869.), a politikai antiszemitizmus magyarországi előfutára, a sikertelen Antiszemita Párt vezére, Istóczy Győző *Tizenkét Röpirat* című pamflet-sorozatának 1884–1886-os köteteit. Ez utóbbival kapcsolatban kell utalni arra, hogy a Rabbiképző könyvtára, akárcsak a legtöbb nagyobb külföldi judaika gyűjtemény, kezdettől fogva gyűjtötte az antiszemita termékeket is.

Az idegen nyelvű periodikák összetételének jellemzésére is csak a múlt századiakból ragadunk ki néhány címet: *Wissenschaftliche Zeitschrift für Theologie* (Stuttgart, 1837.); *Kalender und Jahrbuch für Israeliten* (Wien, 1842–1855 közötti évfolyamokból); *Volkskalender für Israeliten* (Königsberg, 1849.); a borszlói (Wroclaw) Rabbiképző két tucat múlt századi évkönyve.; a bécsi *Die Neuzeit* című folyóirat 1869–1902 között kiadott számos évfolyama (ezekből lehetett a könyvtárban hagyott sorozat legtöbb hiányát pótolni, továbbá a párizsi *Archives Israélites* 1856–1886 közt publikált számos kötete; az *Il Corriere Israelitico* 1862–1875 közötti évfolyamainak sorozata, a firenzei *Rivista Israelitica* számos kötete stb.

Az eddigiekben jellemzettekhez képest jóval kevesebbet vittek el további 20 szakcsoport anyagából. A visszaérkezettek közül a P-vel (philosophia) jelzettek (170 mű) állnak számuk szerint az első helyen. Az egyetemes filozófiatörténeti művekben is számon tartott, ismert zsidó gondolkodók, mint az ókori alexandriai Philo, a 11. századi Maimonidesz, Spinoza, Mendelssohn több, jobbára latin, német, héber, olasz nyelvű kiadással is helyet kaptak (Spinoza pl. öttel). A felvilágosodás képviselője, Moses Mendelssohn, Lessing barátja és *Nathan der Weise* (Bölcs Náthán) című darabjának modellje Budán (Ofen) német eredetiben 1819-ben kiadott összes művei (*Sämtliche Werke*) I. kötetével. Múlt századi magyarországi termékek szerepelnek még az ugyancsak a P alá sorolt régi hit-tankönyvek között is.

Figyelmet érdemel, hogy a könyvtár keresztény és keresztényen teológiai részlegéből (CH) szintén kiválasztottak csaknem félszázad. Egy a múlt század első feléből való Károli Biblia-fordításon kívül találkozhattunk itt az *Új Testamentum* héber, német, francia, latin fordításaival is (*Novum Testamentum hebraice*. London, 1817-es és 1836-os kiadás, *Le Nouveau Testament en Français*. Amsterdam, 1747. stb.), olaszul Ágoston Vallomásaival (*Le confessioni*. Torino, 1830.), Jézus élettörténetével (D. F. Strauss: *Das Leben Jesu*. Tuebingen, 1840.; *Die Geschichte des Rabbi Jeschua*. Altona, 1855.). Magyar vonatkozású a *Die Religionsbeschwerden der Protestanten in Ungarn*. (Leipzig, 1838.), az *Áhítatosság órái Budán*. (Buda, 1828–1830.) stb.

A könyvtár B jelű kereken 700 kötetes Biblia-gyűjteményének, mely az *Ótestamentum* és annak egyes könyvei különböző nyelvű 16–20. századi kiadásait tartalmazza, 51 darabját vitték el, ezek többsége is 19. századi, Ausztria, Orosz-

ország, Hollandia, Francia- és Olaszország nyomdáiból való. Régebbiek csak elvétve fordultak elő, mint például a *Pentateuch* egy 1735-ös amszterdami, az *Exodus* és a *Numeri* Metzben nyomtatott kötetei (1766, illetve 1767-es kiadás). Magyarországi: *Jób könyvének* 1836-os, továbbá a *Leviticus* 1841-es példánya (pesti, illetve budai nyomdából) és Luther német Biblia-fordításának 1857-es pesti kiadása.

Felszínre került 52 darab G alá sorolt grammatika is; héber és arameus nyelvkönyvek, jobbára szintén múlt századiak, magyarországi csak H. Deutsch: *Leitfaden zur hebräischen Sprache* c. munkája (Pest, 1859.) (A történelmi véletlen játéka, hogy amíg a Prágából hazahozott újabb kiadású nyelvkönyvek sértetlenek, addig a Budapesten maradt rész a fővárosért folytatott harcok idején különösen nagy károsodást szenvedett. A 90-es évek elején néhány 16–18. századi ritkaságot, arameus, szír stb. monográfiákat sikerült ugyan igen nagy költség- és időráfordítás árán restauráltatni, de számos, golyók és bombaszilánkok által roncsolt, tépett darab helyreállítása reménytelennek látszott, ezek sérült állapotukkal ma is idézik a tragikus éveket.)

Több mint félezer további mű — a könyvtárban C-vel (99 cím), D-vel (97 cím), L-lel (55), N-nel (124), R-rel (125), illetve T-vel (26) jelölt szakcsoportok — az elenyésző kivétellel héber nyelvű vallástudományi anyagból származott. Mintegy másfél tucat európai város (Szentpétervár, Kiev, Zsitomir, Odessza, Lemberg, Varsó, Krakkó, Prága, Brünn, Berlin Stettlin, Lipcse, Bécs, Salzburg, Luzern, Bazel, Amszterdam, London, Edinburgh, Velence, Livorno, Szaloniki, Konstantinápoly stb.) nyomdáiból valók, akadnak New York-i, haifai, jeruzsálemi kiadások is. A kevés hazait Pesten, Budán, Pakson, Munkácson, Pozsonyban nyomtatták. Túlnyomó többségük 19–20. századi. Meglepő, hogy az L-lel (liturgia) jelölt imakönyvek, a T-vel jelzett *Talmud* kötetek számos 16–17. századi kiadásából egyet sem vittek el, ellentétben a C jelzetű „kódexek” részlegével. Ez utóbbiak a *Bibliában* és a talmudi irodalomban szétszórtan található törvényekről először a 11. században M. Majmuni, egy évszázaddal utóbb Jákob ben Aser, végül a 15. században Káró József műveiben összefoglalt és rendszerezett, „kodifikált” gyűjteményei, illetve kommentárai. Közülük került vissza pl. Ráv Alfász Szabionitában (Itália) 1554-ben megjelent Tóra-magyarázata, pontosabban ennek 752 oldalas fólió méretű 2. kötete, továbbá Majmuni *Misné Tórája* (Venezia, 1574.) Káró József *Sulchán Áruchja* (Venezia, 1594.). Keresztény teológus latin fordításának kíséretében Amszterdamban 1638-as kelezéssel jelent meg Majmuni egy másik műve (Mosis Maiemon: *De fundamentis legis*. Latine reddita per Guilielmen Vorstius C. F.). A C jelűek közt szerepelt még Káró József említett főművének 1574-es és 1594-es kiadása (Venezia) is. 17–18. századi nyomtatványok előfordultak a vallási kérdésekre adott válaszok („R”, azaz responsa), a vitás kérdésekben hozott rabbinikus döntések („D”, azaz decisores) és a fejlődés során felmerült új problémák megoldásait tartalmazó N (novellus) jelű gyűjteményekben is.

Végül néhány szakcsoportból (pl. E = exegézisek, Biblia-magyarázatok; A = aggáda, a *Bibliához* kapcsolódó elbeszélések; Le = lexikália; NH = zsidó tárgyú szépirodalom) csak jelentéktelen mennyiségű, főként század eleji kiadványt vittek el.

*

A fenti vázlatos ismertetés után még számos kérdés vár megoldásra, így például az állományrész összeállításának szempontjait, az elszállítás körülményeit, Prágában való elhelyezésének okát még nem sikerült teljesen tisztázni. Annnyit azonban már most is biztonsággal megállapíthatunk, hogy a közel fél évszázadon át nélkülözött dokumentumok több mint fele révén tovább növekedett a tudós generációk hozzáértő és fáradságos munkájával felépített budapesti gyűjtemény hézagpótló jelentősége a hasonló funkciójú nagyobb külföldi kutatóhelyek mellett.

REMETE, LÁSZLÓ

Un butin de guerre recouvré

En 1944, conformément à l'instruction d'Adolph Eichmann, plusieurs milliers de livres ont été dérobés de la Bibliothèque de l'École Rabbiniqne de Budapest, de l'une des collections juaiques les plus importantes de l'Europe, et transportés à un lieu inconnu. Sur le sort de cette partie du stock de la bibliothèque, Sándor Scheiber a déjà rendu compte dans l'année 1970 de la revue *Magyar Könyvszemle*. Le présent article s'occupe, cette fois-ci, de la réexpédition réussie de ces livres-là. Cette partie précieuse du stock a été retrouvée à Prague et la réexpédition a été effectuée au mois de septembre de l'année 1989. L'auteur de l'article qui a participé, lui aussi, à la réexpédition et à l'élaboration bibliographique aussi de ces livres, au nombre de trois mille environ, illustre par un vaste échantillon des titres la composition de ce stock.